

Željko Kaluđerović

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Dr Zorana Đinđića 2, RS-21000 Novi Sad
zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

Anaksimenov i Diogenov animatizam

Sažetak

U ovom radu, u fokusu istraživanja dva su relevantna i međusobno povezana Anaksimenova i Diogenova učenja: monistička doktrina o zraku kao načelu i njihov animatizam. Autor razmatra mišljenje dvojice predsokratovaca o oživljenosti, odnosno oduševljenosti svega, što se moglo objasniti i permanentnom pokretljivošću duha, i njegovim opažljivim manifestacijama. Prvobitno načelo, kako su ga Anaksimen i Diogen shvaćali, bilo je razumljeno kao vječno i stoga nužno samouzrokovano ili samopokrećuće, jednom riječju, duša ili život (psyche). Veza život–dah–duša–zrak, kojoj Diogen dodaje i um, bila je utvrđena u drevnom shvaćanju života duše i zraka, ali su Anaksimen i Diogen preoblikovali zatečena stanovišta i filozofski recipirali analogiju duše i zraka što ga čovjek udiše i tako živi. Opažanje i uviđanje da je zrak kozmički ekvivalent duše, odnosno života u čovjeku moglo je, ipak, biti važan motiv da posljednji Milećanin i, možda, posljednji fizičar izaberu aer kao arche svega. I ne samo to nego u skladu s hilozoističkim gledištem, koje su Anaksimen i Diogen u dobroj mjeri dijelili, građa kozmosa morala je u isti mah biti i građa života. Moguće je, zatim, da je i dualna upotreba riječi pneuma u 2. fragmentu (DK13B2) vodila Anaksimena do paralelizma i analogije čovjeka i kozmosa. Diogen je, konačno, uz određene modifikacije, potvrdio sućstveni identitet mikrokozmosa i makrokozmosa, to jest relaciju između »unutrašnjeg« zrak, koji je životodajni princip ljudi i drugih živih bića, njihova duša, i »vanjskog« božanskog zraka, koji svime upravlja i svime vlada.

Ključne riječi

Anaksimen, Diogen, animatizam, zrak, duša, dah, život, um, mikrokozmos, makrokozmos

Većina relevantne građe koja se i danas koristi u vezi Anaksimena oslanja se, manje ili više izravno, na minuciozne Aristotelove bilješke. Štoviše, Anaksimen se ne spominje ni kod jednog autora prije Stagiranina, u čijem se *Corpusu* na ime posljednjeg miletskog filozofa nailazi ukupno tri puta.¹ Potonji komentari i analize, ipak, u znatnoj mjeri zavise od Teofrasta, prvog *sholarha* u Likeju nakon Aristotela, koji je, osim rada na prvoj monumentalnoj »povijesti filozofije« u 16 odnosno 18 knjiga od Talesa do Platona pod naslovom *Mnijenja fizičara* (Φυσικῶν Δόξαι), napisao i jedno djelo o Anaksimenovu učenju (Περὶ τῶν Ἀναξίμενου α') (DL, V,42). Kratka verzija Teofrastova prikaza tvarnog načela sačuvana je preko Simplicija, a početne rečenice glase (DK13A5):

1

Met. 984a5–7; *Cael.* 294b13–18; *Meteor.* 365b6–12. Za *Cael.* 294b13–18 usporedi novi prijevod u: Aristotel, *O nebu. O postajanju i*

propadanju, prev. S. Blagojević, Paidea, Beograd 2009.

Anaksimenes Milečanin, (sin) Euristratov, govori se družbenik Anaksimandrov, tvrdi kao i on (Anaksimandar) da je podležeća priroda jedna i neograničena, ali ne (tvrdi) kao ovaj da je neodređena, već određena, nazivajući je zrakom... I on smatra da je kretanje vječno i da zbog njega nastaje promjena.²

Α δὲ Εὐρυστράτου Μιλήσιος, ἑταῖρος γεγυνοῦς Ἀναξίμανδρου, μίαν μὲν καὶ αὐτὸς τὴν ὑποκειμένην φύσιν καὶ ἄπειρον φησὶν ὡσπερ ἐκεῖνος, οὐκ ἀόριστον δὲ ὡσπερ ἐκεῖνος, ἀλλὰ ὀρισμένην, ἀέρα λέγων αὐτὴν... κίνησιν δὲ καὶ οὗτος αἰδίων ποιεῖ, δι' ἣν καὶ τὴν μεταβολὴν γίνεσθαι.

Zahvaljujući ekstenzivnijem prikazu i dodatnim interpretacijama Teofrasta, verzija kršćanskog doksografa Hipolita duža je od Simplicijeve. Prvi njen paragraf izložen je na sljedeći način (DK13A7):

Anaksimenes i sam Milečanin, Euristratov sin, rekao je da je načelo neograničeni zrak iz kojeg nastaju stvari koje nastaju, koje su nastale i koje će nastati, i bogovi i božanske stvari.³

Α. δὲ καὶ αὐτὸς ὢν Μιλήσιος, υἱὸς δ' Εὐρυστράτου, ἀέρα ἄπειρον ἔφη τὴν ἀρχὴν εἶναι, ἐξ οὗ τὰ γινόμενα καὶ τὰ γεγυότα καὶ τὰ ἐσόμενα καὶ θεοὺς καὶ θεία γίνεσθαι.

Trebalo je dosta misaone smjelosti da se sredinom VI. stoljeća prije naše ere, nasuprot tradiranom mnijenju, preformulira prvobitni smisao riječi ἀήρ,⁴ i još više umnog napora da se ovako protumačen »zrak« najprije razumije kao »nešto« (a ne ništa, praznina) ili »tvar«, a odmah potom i postavi kao načelo od koga je sve načinjeno.⁵

Anaksimenes je učinio korak naprijed i kada je filozofska terminologija u pitanju. Kao što se može uočiti iz Simplicijevog fragmenta (DK13A5), Anaksimenesov *aer* je i *apeiron*, samo što se kod Anaksimena ἄπειρον tretira kao svojstvo osnovnog bivstva, a ne, kao što je to slučaj kod Anaksimandra,⁶ kao samo bivstvo. Za Anaksimena je zrak to bivstvo. Zrak je neograničen, ali samo u kvantitativnom smislu.⁷ On nije, drugačije rečeno, neodređen u kvalitativnom smislu. Ako sve ovo nije Aristotelov ili, eventualno, Teofrastov dodatak, onda to predstavlja značajan napredak jer je Anaksimenes time učinio korak bliže k razlikovanju bivstva i svojstva, kvalitete i kvantitete.

Također, s Anaksimenesom su očigledne razlike u vrsti ili kvaliteti prvi put svedene na zajedničko porijeklo u razlici kvantiteta.⁸ Uvođenje kvantitativnog kriterija za kvalitativne razlike nije samo zaokružilo monistički sistem Milečana nego je donijelo i bogate plodove u kasnijem grčkom i uopće europskom mišljenju. Anaksimenes nije mogao precizirati eventualnu matematičku primjenu vlastitog novog principa jer se to može pripisati tek Pitagorejcima, ali je načinio prvi značajan korak na dugom putu etabliranja ovog principa. Da fizikalni fenomeni, boja, zvuk ili nešto treće, mogu biti izraženi u obliku matematičke jednadžbe ili da se sve razlike kvaliteta svedu na razlike kvantiteta, zato što tek tako mogu biti znanstveno razmatrane, pretpostavka je na kojoj se temelje moderne prirodne znanosti.⁹ Objasnjavajući sve kvalitativne razlike stvari različitim stupnjevima zgušnjavanja i razrjeđivanja prvobitne tvari,¹⁰ Anaksimenes je, ako ne osigurao, a onda svakako zahtijevao kvantitativno objašnjenje.¹¹

Iz navedenog Hipolitova prikaza (DK13A7) uočava se da iz zraka nastaju sve tri dimenzije vremenitosti, ono što je bilo, ono što jest i ono što će biti, i da je zrak u tom smislu ishodište svega što jest. Dodatno utemeljenje ovog stanovišta može se pronaći u konstataciji da i bogovi i božanske stvari, koje uvijek jesu (αἰὲν ἔόντες), također nastaju iz zraka.¹² S druge strane, ako je vjerovati Ciceronu (»aera deum statuit«, DK13A10) i Aetiju (τὸν ἀέρα (θεῶν εἶναι), DK13A10), Anaksimenes je postavio tvrdnju da je sam zrak bog. Na osnovi ovih svjedočanstava, zaključak bi mogao biti i da je sve što se obično smatra bogovima ili božanskim samo modifikacija jednog istinskog boga, neograni-

čenog zraka. Međutim, Gregory Vlastos drži da su Ciceron i Aetije pomiješali Anaksimenuovu doktrinu s doktrinom Diogena iz Apolonije koji je, po njemu, naučavao božanstvenost kozmogonijskog zraka.¹³ Kako bilo, u Anaksimenuvoj verziji zrak je bio apsolutna jesnost svega što jest.

2

Prev. Ž. Kaluderović. Hermann Diels, *Pred-sokratovci. Fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983., str. 87, A5. Njem. izd. Harmenn Diels, Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich 1985., str. 91, A5. Stokes, nasuprot brojnim argumentiranim iskazima, pokušava dokazati da Milećani nisu mogli zastupati tezu o jedinstvenom supstratu kozmosa i da prije Parmenida nitko nije tvrdio da je zbiljnost jedna. Vidi Michael C. Stokes, *One and Many in Presocratic Philosophy*, Center for Hellenic Studies, Washington D. C. 1971., str. 48, 66.

3

Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Pred-sokratovci. Fragmenti I*, str. 87, A7. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, str. 92, A7.

4

U drevnim vremenima, riječ *aer* uobičajeno je označavala vlagu, paru, maglu, plinovito stanje uopće ili čak tamu – nešto što otežava gledanje i prikriva stvari koje okružuje (Homer, *Ilijada*, Prosveta, Beograd 1968., XVII., 647, 649). S Anaksimenuom *aer* dobiva smisao koji danas predstavlja jedino značenje riječi »zrak«, nevidljiva tvar koja nas okružuje (DK13A7). U tzv. krivom Olimpiodorumovom fragmentu (DK13.3) piše da je »zrak sličan (nečemu) netjelesnom« (ἐγγύς ἐστιν ὁ ἀήρ τοῦ ἀσωμάτου). Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Pred-sokratovci. Fragmenti I*, str. 92, 3. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, str. 96, 3. E. Schrödinger hvali Anaksimenuov izbor zraka, smatrajući da je posljednji Milećanin umjesto zraka rekao »disocirani plinoviti vodik«, što se od njega, naravno, nije moglo očekivati, ali ne bi bio mnogo udaljen od našeg današnjeg shvaćanja. Ervin Šredinger [Erwin Schrödinger], *Priroda i Grci*, Fedon, Beograd 2007., str. 62.

5

Algra, pozivajući se na DK13A6, dodaje da po Anaksimenu sve u svijetu još uvijek jest zrak. Keimpe Algra, »The beginnings of cosmology«, u: Anthony A. Long (ur.), *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 45–65, doi: <http://dx.doi.org/10.1017/col0521441226.003>, str. 58.

6

Činjenica je da je Anaksimenu i na metaforičkoj ravni napustio Anaksimandrov više »pje-snički način pisanja« (DK12A9), pun »plaćanja kazni«, »odšteta« i »nepravdi«, kojima bi objasnio prirodne promjene. Na prvi pogled,

Anaksimenu je napustio i ideju oprečnosti kao takvu u kozmosu. Da prvi pogled može varati najbolje ilustrira njegovo razumijevanje gustoće i rjetkoće (πυκνότητι καὶ μανότητι) (DK13A5, DK13A6, DK13A7, DK13A8, DK13B1), kojima je moguće objasniti kako poredak u kozmosu tako i tijek u njemu. I njegovo zahvaćanje toplog i hladnog (θερμὸν τε καὶ ψυχρόν) (DK13A7), koji zauzimaju najmoćnije (κυριώτατα) mjesto u nastajanju, pokazuje koliko i on pridaje važnosti kozmogonijskim oprekama koje se, kao što je poznato, pojavljuju kod Anaksimandra. Diogen iz Apolonije, u pokušaju objašnjenja mnogostrukih modifikacija zraka, paru zgušnjavanje–razrjeđivanje također dodaje i naglašava par toplina–hladnoća.

7

U verziji Diogena Laertija (II,3). Vidi Laertije, Diogen, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973., str. 43. Original *Života i mišljenja istaknutih filozofa* Diogena Laertija preuzet je s internetske adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html> (pristupljeno 15. veljače 2016.). Anaksimenu je rekao da je načelo zrak i ono neograničeno (οὐτός ἀρχὴν ἀέρα εἶπε καὶ τὸ ἀπειρον), što demonstrira koliko je svojstvo neograničenosti bilo naglašeno u to doba (vidi i DK58B30). Georg Wilhelm Friedrich Hegel za ovu Laertijevu konstataciju kaže da je napisana kao da su u pitanju dva principa i dodaje: »Ipak se može i ἀρχὴν καὶ ἀπειρον obuhvatiti ujedno kao subjekt, a ἀέρα kao predikat stava« (»Doch kann man auch archēn kai apeiron zusammennehmen als Subjekt und aera als Prädikat des Satzes«); što bi u njegovoj interpretaciji značilo da su načelo i neograničeno zrak, i u sućinskom smislu ne bi mnogo mijenjalo stvari. Georg Wilhelm Friedrich Hegel [Georg Wilhelm Friedrich Hegel], *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975., str. 157. Original Hegelove *Istorije filozofije I* preuzet je s internetske adrese: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Arastoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/A.+Philosophie+der+Ionier/3.+Anaximenes#fn17> (pristupljeno 15. veljače 2016.).

8

Harold Cherniss smatra da je Anaksimenu ovim načinio važan pomak, mada dodaje da to vodi direktno do zaključka o fizikalnom relativizmu. Harold Cherniss, *Aristotle's Criticism of*

Anaksimenu je dijelio Talesovo mišljenje o oživljenosti, odnosno oduševljenosti svega,¹⁴ što se u njegovoj verziji moglo objasniti permanentnom pokretljivošću zraka i njegovim opažljivim manifestacijama.¹⁵ Prvobitno načelo, kako su ga Milećani shvatili, bilo je razumljeno kao vječno i stoga nužno neuzrokovano ili samouzrokovano, te bez jasno razgraničenog, aristotelovski rečeno, *causa materialisa* i *causa efficiensa*. Odgovor na pitanje toga vremena – što je ono samouzrokovano ili samopokrećuće – gotovo uvijek je bio: duša ili život (ψυχή).¹⁶ I Anaksimenu je poštivao stara vjerovanja koja su povezivala, pa i identificirala, dah i život¹⁷ i dah i dušu.¹⁸ Drugačije rečeno, veza život–dah–duša–zrak odavno je utvrđena u popularnom shvaćanju života duše i zraka, pa onda zaista nije bilo teško doći do predodžbe o analogiji duše i zraka što ga čovjek udiše i tako živi. Opažanje i uviđanje da je zrak kozmički ekvivalent duše u čovjeku, to jest života u čovjeku, moglo je biti važan motiv da Anaksimenu izabere zrak kao *arche* svega.¹⁹ I ne samo to nego u skladu s hilozoističkim gledištem, koje je Anaksimenu dijelio s ostalom dvojicom miletskih filozofa, građa kozmosa morala je u isti mah biti i građa života.

Postoji i svjedočanstvo, na koje se i Jaeger osvrnuo, da je Anaksimenu napravio analogiju, a potom i njegov sljedbenik Diogen iz Apolonije, između djelovanja zraka u kozmosu kao cjelini i djelovanja duše u pojedinačnom čovjeku. Ovo se može iščitati iz Aetijeva fragmenta, koji je tako označen kao da je u pitanju autentični Anaksimenov citat. Evo kako on glasi (DK13B2):

Anaksimenu, Euristratov (sin), Milećanin, izjavio je da je zrak načelo bitka: jer iz njega sve nastaje i u njega se opet razlaže. »Kao što je naša duša«, kaže, »zrak i (čvrsto) nas drži zajedno, tako i dah i zrak obuhvaćaju cijeli kozmos« (a zrak i dah su istog značenja). Ali i on se vara misleći da su živa bića sastavljena iz jednostavnog i jednolikog zraka i daha: jer nemoguće je postaviti jednu tvar za načelo bitka, nego treba postaviti i djelatni uzrok.²⁰

Ἄ. Εὐρυστράτου Μιλήσιος ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀέρα ἀπεφίηνατο· ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύεσθαι. ὅσον ἢ ψυχῇ, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀἷρ οὕσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀἷρ περιέχει (λέγεται δὲ συνωνύμως ἀἷρ καὶ πνεῦμα). ἀμαρτάνει δὲ καὶ οὗτος ἐξ ἀπλοῦ καὶ μονοειδοῦς ἀερος καὶ πνεύματος δοκῶν συνεστάναι τὰ ζῷα· ἀδύνατον γὰρ ἀρχὴν μίαν τὴν ὅλην τῶν ὄντων ὑποστῆναι, ἀλλὰ καὶ τὸ ποιοῦν αἴτιον χρὴ ὑποτιθέναι·

I danas postoje sporenja i suprotstavljanja različitih mislitelja oko izvornosti ovog fragmenta.²¹ Geoffrey S. Kirk i John E. Raven stoje na stanovištu da je 2. fragment (DK13B2) pretrpio izvjesne izmjene i preformulacije.²² Oni navode nekoliko razloga za ovu svoju tvrdnju. Najprije, fragment nije napisan na »jednostavnom i neiskvarenom jonskom dijalektu«.²³ Potom, u njemu se nalazi riječ συγκρατεῖ (»drži zajedno«), koju Anaksimenu vjerojatno nije mogao upotrijebiti,²⁴ kao i riječ κόσμος,²⁵ koja nije mogla biti zastupljena kod posljednjeg Milećanina, barem ne sa značenjem na koje se nailazi u fragmentu. Ipak, oni smatraju da fragment predstavlja Anaksimenuove stavove, obrazlažući to Aetijevim komentarom u zagradi da su zrak i dah upotrijebljeni sinonimno, kao i činjenicom da usporedba s dušom usložnjava Aristotelove kritičke opservacije, koje Aetije reproducira, da Anaksimenu nije specificirao eficientni uzrok iz Stagiraninove četverovrsne kauzalne shematike. S druge strane, upotreba onog φησὶν (»kaže«), u originalnom dijelu fragmenta, ne garantira direktan navod u ovakvoj vrsti pisanja. Obuhvaćanje (περιέχει) cijelog kozmosa od strane zraka vrlo vjerojatno jest Anaksimenuov izraz,²⁶ što se potvrđuje komparacijom sa sličnim mjestom iz Aristotelove *Fizike* (203b11), u kojem se govori da i Anaksimandrovo načelo sve obuhvaća i svime upravlja.²⁷ Koncept duše kao daha (postoji pretpostavka da je πνεῦμα²⁸ a ne ἀἷρ stajala u prvobitnoj verziji originalne rečenice) nesumnjivo je arhaičkog po-

rijekla, što se da usporediti s homerskom distinkcijom *psyche* kao životnosti koja je, čini se, uobičajeno bila identificirana s dahom, i čuvstvene i »svjesne« duše, koja je u homerovskim stihovima označavana terminom $\theta\upsilon\mu\delta\varsigma$.²⁹ Dalje,

Presocratic Philosophy, Octagon Books Inc., New York 1964., str. 380.

9

Jonathan Barnes piše: »Za nas je gustoća kvantitativan pojam podložan mjerenju, stoga je Anaksimenaova fizika fundamentalno kvantitativna i ona nagovještava ono načelo koje obuhvaća 'istinsku bit znanosti': 'da kvaliteta može biti svedena na kvantitetu'« (»Now to us density is a quantitative notion, amenable to measurement: thus Anaximenes' physics is fundamentally quantitative, and it adumbrates that principle which comprises 'the very essence of science': 'that quality can be reduced to quantity'«). Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers I*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley, Boston 1979., str. 45.

10

Ovaj je podatak od velike važnosti zato što ukazuje na to da je Anaksimena, osim što je odredio prirodu temeljne tvari, pokušao pomoću zgušnjavanja i razrjeđivanja pronaći univerzalni ključ kojim će objasniti svako nastajanje i promjenu. On ne precizira zašto dolazi do zgušnjavanja i razrjeđivanja, osim ako se ne usvoji druga, već spomenuta, teza (DK13A5) prema kojoj do toga dolazi uslijed kretanja koje je, opet, vječno. Anaksimena nije došao do poimanja aristotelovski shvaćenog tvarnog uzroka (o čemu će biti govora i prilikom analize njegova drugog fragmenta DK13B2), ali je makar nagovijestio da prvobitnom bivstvu koje podliježe svim promjenama treba dodati i izvor kretanja.

11

Vidi William K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962., str. 127; John Burnet, *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland, New York 1962., str. 74.

12

To ponavlja i Augustin u DK13A10. Ovo Anaksimenaovo stanovište može se komparirati s Talesovim mišljenjem da je »sve puno bogova« (*De An.*411a8). O Talesovoj izreci $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha \pi\lambda\eta\rho\eta \theta\epsilon\acute{\omega}\nu$ autor je detaljnije pisao u članku posvećenom vitalizmu prvog Milećanina. Vidi Željko Kaluderović, »Talesov vitalizam«, *Filozofska istraživanja*, god. 35 (2015), sv. 4, br. 139, str. 471–482. Kod Helena je na djelu bila sveopća prezentnost bogova u svijetu koji su postojali, postoje i postojeat će. Ovo ne isključuje tvrdnju, ma kako čudno zvučalo, da bogovi nastaju.

13

Gregory Vlastos, »Theology and Philosophy in Early Greek Thought«, u: David J. Furley, Reginald E. Allen (ur.), *Studies in Presocratic*

Philosophy I, Humanities Press, New York 1970., str. 121. Da za Diogena zrak ima kvalifikacije božanskog ili da sam jest bog bit će elaborirano u drugom dijelu ovog rada, s pozivanjem na Apolonjaninovu 7. (DK64B7) i 8. (DK64B8) te posebno 5. fragment (DK64B5).

14

Na temelju onog što je sačuvano od Anaksimena, vidi se da je njegova kozmogonija bila zasnovana na viziji kozmosa kao ogromnog živog organizma koji diše te dakle ima i dušu. Ovo govori da je i posljednji od trojice poznatih miletskih filozofa bio pod utjecajem animističkih predstava, to jest animističkog doživljavanja prirode.

15

Wilhelm Windelband piše da je, pri Talesovu odabiru vode i Anaksimenu izboru zraka kao *arche*-a, mjerodavna vjerojatno bila samo pokretljivost, pretvorljivost i prividna unutrašnja živost vode i zraka. Po njemu, Milećani nisu toliko mislili na kemijska svojstva vode i zraka koliko samo na određena agregatna stanja: »Dok se čvrsto čini po sebi mrtvo, samo izvana živahno, tekuće i plinovito stvara utisak samostalne pokretljivosti i živosti« (»Während das Feste als das an sich Tote, nur von aussen Bewegte erscheint, macht das Flüssige und das Flüchtige den Eindruck selbständiger Beweglichkeit und Lebendigkeit«). Wilhelm Windelband [Wilhelm Windelband], *Istorija filozofije*, Book & Marso, Beograd 2007., str. 32. Original Windelbandove *Istorije filozofije* preuzet je s internetske adrese: <https://archive.org/stream/geschichte/derphi00wind#page/26/mode/2up> (pristupljeno 15. veljače 2016.).

16

Mada, kad je Anaksimena u pitanju, Jaeger pravi jednu pojmovnu distinkciju. On kaže da Anaksimena koristi riječ $\psi\upsilon\chi\eta$ u smislu »duša«, a ne u smislu »život«, a to obrazlaže time da je zrak sam nosilac života. Za Anaksimena je osnovno bivstvo, smatra Jaeger, već oživljeno i ono se odnosi prema vidljivom tjelesnom svijetu kao duša prema ljudskom tijelu. Werner Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967., str. 79.

17

W. K. C. Guthrie smatra da je Anaksimena izabrao zrak kao *arche* i zbog svog plaćanja danka drevnoj identifikaciji daha i života. W. K. C. Guthrie, »Anaximenes and to ΚΡΥΣΤΑΜΟΕΙΑΕΣ «, *The Classical Quarterly*, New Series, god. 6, br. 1/2 (sij.–tra. 1956). doi: <http://dx.doi.org/10.1017/S0009838800014968>.

τὸν κόσμον bi se jednostavno moglo zamijeniti s ἅπαντα (»sve«, »potpuno«), što, po Kirku i Ravenu, pokazuje da preinačenja u samom tekstu vjerojatno nisu bila prevelika.³⁰

Dakle, moguće je da je Anaksimenov tvrdio da dah i zrak obuhvaćaju cjelinu kozmosa, na način da nas naša duša, bivajući dah, drži (tj. naša tijela) zajedno i upravlja nama. Zatim, ova dva filozofa pretpostavljaju da se kod Anaksimena umjesto συγκρατεῖ nalazilo možda συνέχει, u smislu »držati zajedno«, »sa-držati«, pa bi kontekst rečenice bio takav da nas zrak drži zajedno iznutra, a kozmos izvana, što bi upućivalo na to da su čovjek i kozmos sličniji nego što površno promatrano izgleda. Druga varijacija ove iste verzije jednostavno upućuje na zaključak da je zrak operativan u najrazličitijim mogućim stvarima. Περιέχει može sa sobom nositi implikacije fraze καὶ κυβερνᾷ (»i upravlja«) iz spomenutog Aristotelova odlomka iz *Fizike* (203b11–12), pa bi značenje rečenice moglo biti sljedeće: kao što naša duša drži tijelo zajedno i upravlja njime, tako i ono stvaralačko, koje je fundamentalno ista stvar kao i duša, drži kozmos zajedno i kontrolira ga. Duša, koja je dah, u trećoj varijaciji, drži zajedno i upravlja čovjekom, stoga ono što drži zajedno i upravlja kozmosom mora, također, biti dah ili zrak zato što je kozmos čovjek ili živo biće u velikom. Konačno, životodajni princip i pokretačka snaga čovjeka bila je, tradicionalno, πνεῦμα, odnosno dah-duša (πνεῦμα je u onom izvanjskom bila razumljena kao vjetar), te je životodajno načelo onog eksternog πνεῦμα. Ono što slijedi iz ovakvog stava je da vjetar, dah ili zrak jesu život i sučinstvo svih stvari.

Zaključak koji izvode Kirk i Raven je taj da upotrijebljeni oblik συγκρατεῖ nije moguć kod Anaksimena, ali i da je pitanje može li glagol συνέχει, u njegovoj vizuri, opisati relaciju duše prema tijelu. Činjenica je da ideja duše koja zajedno drži tijelo nema potvrdu u drugim predsokratskim izvorima, čak ni u ostalim grčkim spisima do vremena stoika i nekih kasnijih hipokratskih radova. Nakon iznesenih verzija i dilema, Kirk i Raven smatraju da je Anaksimenov umjesto sintagme »držati zajedno i upravlja« možda upotrebljavao izraz »posjeduje«, u smislu da duša posjeduje ili drži (ἔχει) tijelo, što implicira da ga ona prožima kao cjelinu,³¹ a možda čak i da upravlja njime. Kod Anaksimena se prvi put pojavljuje upotreba riječi πνεῦμα, koja je zajednička s grčkim tragičarima, s istovremenim značenjem daha i snažnih udara vjetra. Ova moguća dualna primjena značenja *pneume* mogla je voditi Anaksimena do paralelizma čovjeka i kozmosa,³² što, prema autoru ovog rada, i predstavlja nit vodilju Milećaninova 2. fragmenta (DK13B2).

Čak i ako se ovoj, pomalo restriktivnoj filološko-filozofskoj analizi Kirka i Ravena doda podatak da ἄηρ οὐρα (»je(st) zrak«) može biti tretiran kao kasniji doksografski dodatak, jednako kao i ἄηρ u izrazu πνεῦμα καὶ ἄηρ (»dah i zrak«), kao što tvrdi F. J. Weber,³³ autor smatra da je usporedba čovjeka i kozmosa bila toliko drevna da ga je Anaksimenov mogao zastupati, to jest da je kod njega, kao što je maločas utvrđeno, bilo moguće razaznati analogiju između mikrokozmosa i makrokozmosa.³⁴

*

Kada Aristotel, u četvrtom poglavlju prve knjige *Fizike* (187a12–23), pravi podjelu *fizičara*³⁵ u dvije grupe, on Milećane, i općenito Jonjane, izdvaja na osnovu toga što su oni smatrali da sve stvari jesu jedno posredstvom jedne stvari. U *Phys.* 187a12–13 Stagiranin kaže: »Neki su, naime, bića činili podležim tijelom koje je jedno.«³⁶ (οἱ μὲν γὰρ ἓν ποιήσαντες τὸ ὄν σῶμα τὸ

ὑποκείμενον). Odlikujuće svojstvo ove grupe filozofa je što oni identificiraju podležeću tvar s jednim od tri elementa (voda, zrak i vatra),³⁷ ili s nečime »između« njih. Oni, zatim, sve ostale stvari izvode iz ove jedne podležeće stvari posredstvom zgušnjavanja i razrjeđivanja.

18

Moguće je da je Anaksimenov imao u vidu i one pretpostavke koje ispunjavaju dio iskustva običnih ljudi, predodžbe o smrti kao izdahnuću, u smislu da se za nekog tko je umro kaže da je izdahnuo te se i u kolokvijalnom shvaćanju izjednačuju dah i duša. Branko Pavlović izvodi i jednu zanimljivu etimologizaciju. On piše da se, kada se rastavi riječ *vazduh* (hr. *zrak*) na 'vaz-duh', »pokazuje da je to duh koji se svugdje nalazi. Kao da je sama naša riječ skovana na sličnim osnovama na kojima je počivala i Anaksimenov vizija o aeru kao osnovnoj supstanciji«. Branko Pavlović, *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997., str. 75.

19

Ipak, Anaksimenov se nije na tome zadržao, već je otišao znatno dalje u preoblikovanju i filozofskom recipiranju zatečenog stanovišta. Ako se izuzme Talesovo shvaćanje duše, koje je izloženo u Aristotelovu spisu *O duši* (405a19–21), drugi Anaksimenov fragment (DK13B2) prvi je originalni presokratovski stav o duši koji je sačuvan.

20

Preveo i istaknuo Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Presokratovci. Fragmenti I*, str. 91, B2. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, str. 95, B2. Istaknute riječi najčešće su prihvaćane kao da su izvorno Anaksimenovne. Nakon njih, J. Burnet kaže da je primarno bivstvo u istom odnosu prema životu svijeta kao i prema životu čovjeka. J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, str. 75.

21

Njegovu autentičnost, između ostalih, osporavaju Karl Reinhardt, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Olof Gigon, Hans Fränkel i Julia Kerschensteiner. Kao autentičnoga prihvaćaju ga Walther Kranz, Wilhelm Nestle, Karl Praechter, John Burnet, William K. C. Guthrie i Jonathan Barnes. Karin Alt, argumentima ne baš potkrijepljeno, tvrdi da je DK13B2 autentičan, ali da on ne pripada Anaksimenu nego Diogenu iz Apolonije. Karin Alt, »Zum Satz des Anaximenes über die Seele: Untersuchung von Aëtios περί ἀρχῶν«, *Hermes* 101 (1973), str. 129–164.

22

Geoffrey S. Kirk, John E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957., str. 159.

23

Tako je tvrdio Diogen Laertije (II,3). Autor ovog rada smatra da se u ovoj Laertijevoj bi-

lješci ne smjera toliko na jonski dijalekt kao takav nego na Anaksimenov stil pisanja.

24

Ako se usvoji ova primjedba, onda je glagol συγκρατεῖν prvi upotrijebio Plutarh zato što se ovakva kovanica mogla pojaviti jedino u tzv. Κοινή. Ona, u stvari, predstavlja *compendium* za συνέχεν καὶ κρατεῖν, što je vidljivo u Plut. *Vit. Phoc.* 12.

25

Imenica muškog roda κόσμος izvorno znači 'raspored', 'red', dok u značenju 'svjetski poredak', po dvojici komentatora, vjerojatno nije bila u upotrebi sve do druge polovine V. stoljeća p. n. e. O Guthtriejevim komentarima i razumijevanju razvoja riječi *kozmos* kroz etape vidi W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, str. 208.

26

Aristotel, prenoseći predaje drevnih ljudi da su nebeska tijela bogovi, dodaje (*Met.* 1074b1–3) i da ono božansko, po precima, obuhvaća cijelu prirodu (περιέχει τὸ θεῖον τὴν ὅλην φύσιν). Ova formulacija nije samo srodna drugom dijelu originalne Anaksimenovne rečenice (»dah i zrak obuhvaćaju cijeli kozmos«, ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει), nego za dobiva interesantne implikacije ako se usvoji Ciceronova i Aetijeva konstatacija da zrak jest bog. Slijedeći F. M. Cornforda, koji je pisao da je filozofija neposredni baštinik teologije i da su filozofske koncepcije o relaciji između prvobitnog načela i mnoštvenog osjetilnog svijeta bile pod utjecajem starih religijskih predodžbi o odnosu između boga i ljudske zajednice ili prirode (Francis M. Cornford, *From Religion to Philosophy*, Harper & Row, New York 1957., str. 135), može se reći da Anaksimenov zrak *alias* bog obuhvaća ne samo čitav *kozmos* nego i čitav *physis*.

27

William D. Ross smatra da, premda se izraz πάντα κυβερνᾶν pojavljuje u Heraklitovu 41. fragmentu (DK22B41) i Parmenidovu 12. fragmentu (DK28B12), nijedan od njih ne može se odnositi na mjesto u *Fizici*. Po njemu, najbliža postojeća paralela cijeloj formulaciji περιέχειν ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν iz *Phys.* 203b11–12 je ona iz Anaksimenovna drugog fragmenta (DK13B2), οἶον ἢ ψυχῇ, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὔσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει, s tim što nakon navođenja ἀήρ-a Ross umeće »Anaksimenov ἄπειρον« (»Anaximenes' ἄπειρον«). William D. Ross, *Aristotle's Physics*, Oxford University Press, Oxford 1998., str. 546–547.

Jednu od teškoća u interpretaciji ovog pasusa predstavlja činjenica da Aristotel nije direktno spomenuo ni jedno jedino ime. Osim teze da ono što je »gušće od vatre a finije (nježnije) od zraka«³⁸ (πυρρὸς μὲν πυκνότερον ἀέρος δὲ λεπτότερον) (*Phys.* 187a14–15) možda predstavlja Anaksimandrovo stanište, postoji i drugačiji interpretacijski pristup koji tvrdi da spomenuti stav potječe iz nekog kasnijeg perioda jer on, u izvjesnom smislu, posreduje između Heraklita i Anaksimena, Talesa i Anaksimena ili Heraklita i Talesa. Svoje porijeklo ovaj stav ima u Anaksimenovim opservacijama, o kojima je bilo riječi u prvom dijelu ovog rada, zato što je on prvi mislilac za koga su gusto i rijetko bili sućinski elementi njegove doktrine. Ovakvo mišljenje vodi do tvrdnje da vjerovanje u »posrednu« tvar pripada nekom članu Anaksimenovske škole, moguće nekom od posljednjih sljedbenika koji je imao velikog utjecaja u potonjim vremenima.³⁹ Kada je u pitanju »nešto između«, ako i može biti nedoumica oko toga na koga je Aristotel mislio, onda kada se spomene voda (Tales, moguće Hipon) i vatra (Heraklit, Hipas) znatno je izvjesnije o kome se radi. Nema mnogo dileme ni kada se navede treći element – zrak. Riječ je o Anaksimenu i Diogenu iz Apolonije. Na drugom mjestu Stagiranin eksplisitno i kaže (*Met.* 984a5–7):

Anaksimenu i Diogenu postavljaju zrak kao [da je] raniji od vode, i kao najviše načelo od jednostavnih tijela.⁴⁰

Ἀναξίμενης δὲ ἀέρα καὶ Διογένης πρότερον ὕδατος καὶ μάλιστα ἀρχὴν τιθέασι τῶν ἀπλῶν σωμάτων.

Iako je pluralnost načela, koja je uvedena u tzv. postparmenidovskom periodu, omogućila »spašavanje« pojava, ponovno uvođenje mnoštva i učinila mogućim kretanje, Diogen iz Apolonije, kao mlađi Anaksagorin suvremenik, krenuo je drugim putem. On je, kao posljednji ili među posljednjim *fizičarima* (DK64A5), pokušao reafirmirati staro jonsko monističko učenje o jednom jedinstvenom *arche*-u. Premda je njegov pokušaj uklapanja monističkog principa u tada aktualne tokove pluralizma načela već od Teofrasta opravdano bio prepoznat kao eklektički, Diogenov pristup procesu nastajanja, postojanja praznine, shvaćanju duše i svojevrsnom teleološkom tumačenju prirode,⁴¹ bio je plodotvoran u potonjim filozofskim koncepcijama, te će neke od ovih tvrdnji podrobnije biti istražene u nastavku rada.

Apolonjanin se potrudio ponuditi, što je i stajalo (DL, IX, 9, 57) na početku njegova spisa (vjerojatno pod nazivom *O prirodi* – Περὶ φύσεως), nesporno načelo koje je bilo praćeno »jednostavnim i dostojanstvenim« tumačenjem. Teofrast⁴² to izlaže na sljedeći način (DK64A5):

I on [Diogen iz Apolonije, prim. Ž. K.] tvrdi da je priroda svega zrak i da je on neograničen i vječan, a da iz njega zgušnjavanjem, razrjeđivanjem i promjenom u stanjima nastaje [ob]lik drugih [stvari].⁴³

τὴν δὲ τοῦ παντὸς φύσιν ἀέρα καὶ οὗτός φησιν ἄπειρον εἶναι καὶ ἄδιον, ἐξ οὗ πυκνουμένου καὶ μανουμένου καὶ μεταβάλλοντος τοῦς πάθει τὴν τῶν ἄλλων γίνεσθαι μορφήν.

U drugom fragmentu (DK64B2), Diogen emfatički ističe da sva bića postaju drugo iz onog istog i jesu to isto, što je stanište koje bi bilo prihvatljivo većini predsokratovaca, osim, naravno, elejcima. Kritizirajući Empedokla i Anaksagoru, ovaj Anaksimenov »slušalac« iz Apolonije (DK64A1) smatra da ništa ne može biti drugo biće u svojoj vlastitoj prirodi, što govori da u osnovi njegovog monizma nije napola ili djelomično reflektirana misaona i jezička ekonomičnost ranih Milećana, već nemogućnost interakcije između apsolutno drugačijih bivstava. Drugi Diogenov fragment završava s, kako neki interpretatori smatraju,⁴⁴ najranijim sigurnim iskazom principa kojeg je Aristotel uopće pripisao predsokratovcima (DK64B2):

Ali sva ova bića koja su druga iz istog, nastaju sad ova, sad ona i prelaze natrag u isto.⁴⁵

ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἑτεροιοῦμενα ἄλλοτε ἄλλοῖα γίνεταί καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἀναχωρεῖ.

Zrak je, dakako, to jedno isto iz koga nastaju druga bića, koja su s obzirom na njega isto. Ovakvu interpretaciju potvrđuje Stagiranin u djelu *O nastajanju i*

28

Pneuma se u kombinaciji s *aerom* pojavljuje i u Teofrastovu izvještaju (DK64A19) o Diogenu iz Apolonije, odnosno u njegovu objašnjenju zašto je kod ptica dah (πνεῦμα) bez mišljenja (ἄφρονα).

29

Grčka imenica muškog roda θυμός najčešće znači 'srce kao životna snaga', 'život', 'uzbuđenje', 'živost', 'žestina', 'hrabrost', 'želja', 'nagon', 'odlučka', 'pomisao', 'svjesnost' itd. Detaljnije vidi u: Željko Kaluderović, »Predsokratsko razmatranje φρόνησις-a i αἴσθησις-a«, *Filozofska istraživanja*, god. 34, (2014), sv. 3, br. 135, str. 393–406.

30

G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, str. 159. Nasuprot njima, Malcolm Schofield tvrdi da su 'zrak' i 'dah' jedini Anaksimenov autentični izrazi, a da ih Aetije spominje, dodajući da nema mnogo razloga za sumnju da je on u ovom kontekstu govorio o 'duši'. Schofield nudi i značajno drugačiji prijevod originalnog dijela Anaksimena fragmenta: »Na primjer (hoion), kao dah, kaže on, naša duša upravlja nama, a (kai) zrak obuhvaća čitav svijet« (»For example (hoion), it is as breath, he says, that our soul controls us, and (kai) air encloses the whole world«). Malcolm Schofield, »The Ionians«, u: Christopher C. W. Taylor (ur.), *Routledge History of Philosophy. Volume I: From the Beginning to Plato*, Taylor & Francis e-Library, London, New York 2005., str. 42–79, doi: <http://dx.doi.org/10.4324/9780203027219>, str. 59. Rečenica o kozmosu, u ovom alternativnom čitanju Aetijeva komentara, neće tada izražavati zaključak nekakvog izvođenja, već će naprosto biti verzija fundamentalne Anaksimeneve teze da *apeiron*, kao ono što obuhvaća svijet, jest zrak.

31

Slično i Heraklit kaže da je ljudska duša s tijelom čvrsto i skladno spojena (DK22B67a).

32

G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, str. 161.

33

Franz J. Weber, *Fragmente der Vorsokratiker*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1976., str. 120.

34

Schofield misli drugačije. On smatra da se čini nevjerovatnim da se Anaksimenu približio formuliranju koncepcije čovjeka kao mikrokozmosa, dodajući da nije izvjesno ni u kojoj

je mjeri Milećaninova kozmologija bila vitalistička. Vidi M. Schofield, »The Ionians«, str. 59.

35

οἱ φυσικοί su u opreci s Eleačanima (*Phys.*184b16), mada ovo nije jedino takvo mjesto gdje su rani jonski filozofi Empedoklo, Anaksagora i atomisti na jednoj strani, a nasuprot njih stoje Elejci i pitagorejci (*Phys.*186a20 i d., 203a13 i d.; *Met.*1078b19 i d.).

36

Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Fizika*, *Paideia*, Beograd 2006., str. 18, 187a12–13. *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I–V, Berlin 1831.–1870. Novo izdanje pripremio je O. Gigon, Berlin 1970.–1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.

37

Aristotel u spisu *O duši* (405b8) tvrdi: »Svi su, dakle, elementi imali zastupnike osim zemlje« (πάντα γὰρ τὰ στοιχεῖα κριτὴν εἰληφε, πλὴν τῆς γῆς). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *O duši. Parva naturalia*, *Paideia*, Beograd 2012., str. 49, 405b8. On potvrđuje ovu svoju misao i u *Metafizici* (989a5–6).

38

Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Fizika*, str. 18, 187a14–15.

39

Simplicije, u svojim komentarima Aristotelove *Fizike* (149.13 i 151.21), pripisuje Nikolaju i Porfiriju izjavu da je Diogen iz Apolonije autor koji je rekao da je načelo nešto između vatre i zraka. Sam Simplicije negira njihovu tezu, dodajući (DK64A5) da je do njega došao Diogenov spis *O prirodi*, u kome je jasno navedeno da je zrak načelo.

40

Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Metafizika*, *Paideia*, Beograd 2007., str. 12, 984a5–7.

41

Guthrie je tvrdio da je Diogenov najveći značaj možda u njegovom eksplicitnom iskazu i obrani svrhovitog objašnjenja prirode. Vidi William K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge 1965., str. 362.

42

Filozof iz Eresa, s otoka Lezbosa; napisao je monografiju o Diogenu. Vidi Jonathan Bar-

propadanju (322b13–19), gdje kaže da je Apolonjanin u pravu kada smatra da nema ni tvorenja ni trpljenja ako sve ne bi potjecalo iz jednog zato što se toplina i hladnoća, na primjer, ne mijenjaju jedna u drugu već se to dešava njihovom podležećem (ὑποκειμένον). Zaključak je da sve ono kod čega postoji tvorenje i trpljenje nužno ima jednu podležeću prirodu (ὑποκειμένη φύσιν),⁴⁶ a ona je u Diogenovu slučaju *aer*.⁴⁷

Kada u narednom 3. fragmentu (DK64B3) Diogen govori o uređenosti svega, koju proizvodi umnost (νοήσιος), on je do izvjesne mjere na tragu Heraklitovih uvida iz njegovih »vatrenih« fragmenata (DK22B30, DK22B31, DK22B90), ili spominjanja identičnih opreka poput zima–ljetno i noć–dan, koje se pojavljuju u Efežaninovu 57. i 67. fragmentu (DK22B57, DK22B67). Ova teleologičnost odnosno poredak i svršishodna konstitucija ukazuju na svojevrsni metafizički optimizam Diogena, po kome je kozmos uređen na najbolji (»najljepši« – κάλλιστα) mogući način.⁴⁸

Superlativnost kozmosa ontološki je fundirana na tezi o *arche*-ologičnosti *aer*-a jer je trajnost ili stalnost u svojoj vlastitoj prirodi, dok se podvrgava promjenama, karakteristika zraka koja se naglašava u Diogenovu 2. fragmentu (DK64B2).⁴⁹ Može se reći, slijedeći Aristotela, da Apolonjaninovo krajnje načelo ostaje nepromijenjeno u bivstvu, podvrgavajući se istovremeno nebrotjenim modifikacijama (DK64B4):

Osim toga još su i ova važna znamenja. Ljudi, naime, i ostala živa bića koja dišu žive pomoću zraka. A on im je i duša i um, kao što će biti jasno pokazano u ovoj raspravi, i ako se to ukloni, oni umiru i um ih ostavlja.⁵⁰

ἔτι δὲ πρὸς τούτοις καὶ τὰδε μεγάλα σημεῖα. ἄνθρωποι γὰρ καὶ τὰ ἄλλα ζῶια ἀναπνέοντα ζῶει τῷ ἀέρι. καὶ τοῦτο αὐτοῖς καὶ ψυχὴ ἔστι καὶ νόησις, ὡς δεδηλώσεται ἐν τῇδε τῇ συγγραφῇ ἐμφανῶς, καὶ ἐὰν τοῦτο ἀπαλαχθῆι, ἀποθνήσκει καὶ ἡ νόησις ἐπιλείπει.

Moguće je da je Simplicije nešto izostavio u navođenju Diogenova 3. i 4. fragmenta (DK64B3, DK64B4), te otud odlomak između njih koji treba pokazati da ljudi i druga živa bića žive i imaju dušu i um iz ovog načela, koje je zrak. Veza zrak–duša–um(nost), tj. identitet ἀήρ–ψυχή–νόησις, pokazuje i dokazuje načelnost zraka, što se potom osnažuje fenomenom disanja. Da sva živa bića žive udišući zrak, koji je duša ili život, eksplicirao je Anaksimenu (DK13B2) stoljeće ranije, dok je um(nost) zasigurno anaksagorovskog porijekla (DK59B1, DK59B3, DK59B7, DK59B11, DK59B12, DK59B13, DK59B14).

Zrak, zatim, ima epitet božanskog,⁵¹ što je vidljivo iz dva Apolonjaninova fragmenta, 7. i 8. (DK64B7, DK64B8). U njima se pojavljuje stara oprečnost između bogova i ljudi ili bogova i kozmosa. Ono božansko, kao i kozmos, prema Simplicijevoj interpretaciji Diogena, stvoreni su od istog, drugačije rečeno od zraka, načela koje je vječno (αἰδίων), besmrtno (ἀθάνατον), veliko (μέγα), jako (ἰσχυρὸν) i pritom mnogo zna (πολλὰ εἶδος ἔστι).⁵² Filodem, štoviše, navodi (DK64A8) da Diogen hvali Homera zato što zrak smatra Zeusom, naime govori da Zeus sve zna, dok Aetije bilježi (DK64A8) da Diogen, uz Kleanta i Enopida, za dušu kozmosa (κόσμου ψυχὴν) tvrdi da je bog. Ciceron, dalje, piše da Apolonjanin za zrak dokazuje da je bog ili da se njime služi kao bogom.⁵³ Kod Augustina stoji (DK64A8) ne samo da je zrak ono iz čega sve nastaje, već i da on posjeduje božanski razum (*compotem divinae rationis*), bez kojeg ništa iz njega ne može nastati. Za ovu tendenciju paradigmatičan je, ipak, 5. Diogenov fragment (DK64B5), čije početne rečenice glase:

I čini mi se da je ono što ima um od ljudi nazvano zrak, i da on svime i upravlja i svime vlada. Jer čini mi se da on sam jest bog i da sve doseže, sve uređuje i jest u svemu.⁵⁴

καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησις ἔχον εἶναι ὁ ἀὴρ καλούμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὑπὸ τούτου πάντας καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν· αὐτὸ γὰρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφίχθαι καὶ πάντα διατιθέναι καὶ ἐν παντὶ ἐνεῖναι.

Iz iskaza koji se pronalaze u 4. i 5. Diogenovu fragmentu (DK64B4, DK64B5) evidentno je da postoji bliskost i srodnost između božanskog i ljudskog uma, koju je dodatno potkrijepio Teofrast (DK64A19), navodeći da je Apolonjanin

nes, *Early Greek Philosophy*, Penguin Putnam, New York 2001., str. 254.

43

Prev. Ž. Kaluderović. Hermann Diels, *Pred-sokratovci. Fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983., str. 56, A5. Njem. izd. Hermann Diels, Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich 1985., str. 52, A5. Ako je Diogen većinu djela napisao slijedeći Anaksagoru i Leukipa, kako smatra Teofrast, onda je jednako opravdano pridodati ovom spisku filozofa koji su utjecali na jednog od posljednjih predsokratovaca *fizičarske* provenijencije, i Anaksimena i Heraklita. Hans Diller čak smatra da je Heraklitov utjecaj na Diogena značajniji nego Anaksimenov. Vidi Hans Diller, »Die philosophiegeschichtliche Stellung des Diogenes von Apollonia«, *Hermes* 76 (1941), str. 359–381.

44

G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, str. 432.

45

Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Predsokratovci. Fragmenti II*, str. 64, B2. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, str. 60, B2. Sam Stagiranin piše (*Met.*983b8–11): »Jer ono od čega su sva bića, prvo od čega nastaju i posljednje u što propadaju, čemu bivstvo ostaje ali se mijenja u svojstvima, to je, kažu oni, elementi i načelo bića« (ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρῶτου καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης, τοῖς δὲ πάθει μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχὴν φασιν εἶναι τῶν ὄντων). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Metafizika*, str. 10, 983b8–11.

46

Govoreći o jednosti i neograničenosti Anaksimenu zraza, istu sintagmu »podležeca priroda« (ὑποκειμένη φύσις) upotrijebio je i Aristotelov prijatelj Teofrast (DK13A5).

47

U svojoj monografiji o problemu jednog u Aristotelovoj metafizici, Slobodan Žunjić piše: »Aristotel, naime, odobrava Diogenov stav ukoliko je ovaj inspiriran potrebom zaštite aksioma o nenastajanju iz ničeg«. Slobodan Žunjić, *Aristotel i henologija*, Prosveta, Beograd 1988., str. 27.

48

Barnes smatra da se u ovom kratkom i jezgrovitom fragmentu (DK64B3) može pronaći prvo postojeće izlaganje tzv. teleološkog dokaza za božju egzistenciju. On dodaje da se elaboracija ovog dokaza može uočiti i u Ksenofontovim *Uspomenama o Sokratu*. Vidi Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, BIGZ, Beograd 1980., I,4 i IV,3. Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley, Boston 1979., str. 275. Inače, Immanuel Kant je podrobno pisao o sva tri dokaza božje egzistencije, uspješno ih pobijajući u svojoj *Kritici čistog uma*. Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, BIGZ, Beograd 1990., str. 365–385.

49

Spekulativno rečeno, radi se o tome da ono što stupa u razliku sa sobom izvorno ostaje jednako sebi.

50

Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Predsokratovci. Fragmenti II*, str. 64, B4. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, str. 60–61, B4.

51

Diogenovi stavovi bili su dobro poznati Euripidu i Aristofanu. Aristofan je vjerojatno bio inspiriran Diogenom kada je pisao svoju komediju *Oblaci*. Naslov *Oblaci*, ovog čuvenog komediografa, asocira na Anaksimenu tezu o zraku kao *arche*-u svega, odnosno bogu ili načelu iz kojega nastaju bogovi i božanske stvari jer su i *Oblaci* u Aristofanovoj komediji božanstva. Vidi Aristofan, *Oblaci*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2005.

52

Da predikati Diogenova boga slijede obrazac ranijih predsokratovaca detaljno je u svojoj knjizi obrazložio Jaeger. W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, str. 203–206.

53

Marko Tulije Ciceron, *O prirodi bogova*, Sv. Sim. Mirot., Vrnjačka Banja 1989., str. 27.

54

Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Predsokratovci. Fragmenti II*, str. 64, B5. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorso-*

ovo adekvatno postulirao rekavši da je zrak u nama mali dio boga (μικρὸν ὄν μοῖριον τοῦ θεοῦ).

Kada Diogen nešto kasnije, u 5. fragmentu (DK64B5), napiše da »i duša svih živih bića jest isto – zrak«⁵⁵ (καὶ πάντων τῶν ζώων δὲ ἡ ψυχὴ τὸ αὐτὸ ἐστίν, ἄηρ),⁵⁶ on kao da pravi distinkciju između oduševljenog i neoduševljenog. Neoduševljeno se, po njemu, razlikuje od oduševljenog činjenicom da je samo u nekim bićima moguće pronaći topao zrak. Usprkos Teofrastovoj tvrdnji u, citiranom, 5. fragmentu (DK64A5), Diogen izgleda nije bio toliko zainteresiran da objasni sve promjene zraka isključivo postupkom zgušnjavanja i razrjeđivanja, već je uveo i alternativu u vidu promjene temperature. Kao osobita karakteristika zraka u ovom fragmentu ističe se njegova temperatura, a ne stupanj njegove gustoće. Varijacije temperature zraka, koji je topliji od onog vanjskog u kome jesmo, ali mnogo hladniji od onog pri suncu, omogućuju različite razine opažanja, umnosti i načina života. Srednja vrijednost topline je *differentia* duše–zraka koju naglašava Diogen, postižući time racionalnu razliku između oduševljenih i neoduševljenih stvari, istovremeno zadržavajući podležeće bivstvo za oba, i čuvajući vlastitu monističku koncepciju neokrnjenu.⁵⁷

Aristotel u drugoj glavi prve knjige spisa *O duši* (405a21–25) piše sljedeće:

Diogen, kao i neki drugi, (tvrdi) da je (duša) zrak, misleći da je on od svega najfiniji i da je načelo. Zbog toga duša spoznaje i pokreće: spoznaje utoliko što je (zrak) ono prvo i ostalo iz njega (nastaje), a pokreće utoliko što je on nešto najfinije.⁵⁸

Διογένης δ' ὡσπερ καὶ ἕτεροί τινες, ἀέρα τοῦτον οἰθεῖς πάντων λεπτομερέστατον εἶναι καὶ ἀρχὴν καὶ διὰ τοῦτο γινώσκειν τε καὶ κινεῖν τὴν ψυχὴν, ἢ μὲν πρῶτόν ἐστι, καὶ ἐκ τούτου τὰ λοιπά, γινώσκειν, ἢ δὲ λεπτότατον, κινήτικόν εἶναι.

Stagiratin je adekvatno sublimirao Diogenovo stanovište jer budući da je duša zrak, ona bi trebala prožimati sve i tako, s obzirom na to da je i zrak duša, sve spoznavati i pokretati. Za spoznavalačku prirodu duše najbolje je konzultirati Apolonjaninov 5. fragment (DK64B5), odnosno njegovu posljednju rečenicu:

A ipak sva (ona) po istom i žive i vide i čuju, i imaju drugi um, od istoga svi.⁵⁹

ὅμως δὲ πάντα τῶι αὐτῶι καὶ ζῆι καὶ ὄρῃ καὶ ἀκούει, καὶ τὴν ἄλλην νόησιν ἔχει ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ πάντα.

Pokretački aspekt duše, koji je relevantan zbog zraka, Diogen naglašava u ranije navedenom dijelu 5. fragmenta (DK64B5) kada kaže da »[zrak] svime i upravlja i svime vlada« (ὑπὸ τούτου πάντας καὶ κυβερνεῖσθαι καὶ πάντων κρατεῖν).

Teofrast navodi (DK64A19) da Apolonjanin zraku pripisuje i mišljenje (razboritost) (φρονεῖν),⁶⁰ koje nastaje pomoću čistog i suhog zraka,⁶¹ ne precizirajući kako ono doista funkcionira. Ono što Diogen apostrofirao je da je vlaga smetnja promišljanju, odnosno prosuđivanju (umu) (voῦν). A da vlaga oduzima um argumentirano je slabijim razumom (διάνοιαν) ostalih živih bića, koja udišu zrak sa zemlje i konzumiraju vlažniju hranu. Biljke, s druge strane, nisu šuplje i ne primaju zrak u sebe, pa su sasvim lišene mišljenja (φρονεῖν). Isti je uzrok i što su djeca ljenija, tj. spore sposobnosti prosuđivanja (νοῦσιν) i bez mišljenja (ἄφρονα), naime, imaju mnogo vlage pa zrak ne može prožeti cijelo tijelo, nego se izlučuje oko grudi kao sjedišta srca. Kada su ptice u pitanju, stvari bi trebale izgledati drugačije. One, tvrdi Apolonjanin, udišu čisti zrak i imaju prirodu jednaku ribama. Njihova tjelesna struktura, međutim, takva je da dah (πνεῦμα) ne prolazi kroz cijelo tijelo, nego struji oko želuca. Zbog toga uspijevaju brzo probaviti hranu, ali im je dah bez mišljenja (ἄφρονα),

drugačije rečeno, one ne mogu adekvatno asimilirati čisti zrak koji ih okružuje.⁶²

*

Na kraju, može se reći da je Diogen iz Apolonije razvio, osuvremenio i popularizirao barem dva za ovo istraživanje relevantna i međusobno povezana učenja. Najprije, on⁶³ je pristupačnim načinom izlaganja revitalizirao Anaksimenuvu tezu o ἀήρ-u kao ἀρχή-u, koja je, sudeći ne samo po njima dvojici,

kratiker II, str. 61, B5. Kirk i Raven smatraju da je Diogen, u deskripcijama izloženim u petom fragmentu (DK64B5), naročito ponavljanjem izraza πάντας, πάντων, πᾶν i sličnih, grupirao frazeologiju svojih prethodnika, posebno Anaksimandra (DK12A15), Heraklita (DK22B64) i Anaksagore (DK59B12). G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, str. 437. Teško se, s druge strane, složiti s Guthriejem da »boga« u ovom fragmentu treba napisati s velikim početnim slovom jer to, po njemu, opravdava prvenstvo zraka (W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy II*, str. 365). Kao što se može vidjeti, velikog slova nema u grčkom originalu (θεός), ali ono što je važnije od te činjenice, u ovoj intervenciji, jest da se ovakvim prevođenjem mijenja smisao Diogenova shvaćanja *arche*-a. Naime, velika početna slova se, skoro uvijek, koriste za vlastita imena pojedinačnih bića. Apolonjaninov bog nije nikakvo biće, pa ni najviše moguće biće. Iz depersonaliziranosti Diogenova boga jasno proizlazi da on, u svojim fragmentima, koristi izraz θεός da označi prvobitno načelo, što znači da ovaj izraz kod njega nema religiozni smisao. S. Broadie s pravom ističe da osnovno pitanje za Diogena, ali i druge autore toga doba, nije postoji li bog ili što je, to jest kakva je božja priroda, već što je temeljno načelo kozmosa. Sarah Broadie, »Rational theology«, u: A. A. Long (ur.), *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1999., 205–224, doi: <http://dx.doi.org/10.1017/CCOL0521441226.010>, str. 206. Burnet tvrdi da Simplicijevi rukopisi i ne sadrže riječ θεός, već da je umjesto nje stajala riječ ἔθος (»običaj«, »navika«). J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, str. 354.

55

Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci. Fragmenti II*, str. 64–65, B5. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, str. 61, B5.

56

Na osnovu ovog mjesta u 5. fragmentu (DK64B5), može se zaključiti da duša kod Apolonjanina u dobroj mjeri zadržava svojevrstno homersko značenje, odnosno životnu silu, životnost tj. sam život. Windelband, pak, bilježi: »Diogen iz Apolonije nalazio je sučinu duše u zraku pomiješanom s krvlju«

(»Diogenes von Apollonia fand das Wesen der Seele in der dem Blut beigemischten Luft«). W. Windelband, *Istorija filozofije*, str. 51.

57

Vidi G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, str. 437.

58

Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O duši. Parva naturalia*, str. 22–23, 405a21–25. Ross u svom komentaru ovog mjesta kaže da se pod ovim »i neki drugi« spominju imena Anaksimena, Anaksagore, Arhelaja i Anaksimandra, kao i da je prema Platonovu *Fedonu* (96b4) ovo stanovište bilo dobro poznato i samom Sokratu. Aristotle, *De Anima*, W. D. Ross (ur.), Oxford University Press, Oxford 1999., str. 180.

59

Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci. Fragmenti II*, str. 65, B5. Njem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, str. 62, B5.

60

Simplicije, slično, bilježi (DK64A4) da u *arche*-u, kojeg je odredio Diogen, ima mnogo uma (νόησις).

61

Na početku ovog svjedočanstva (DK64A19) piše i da je, po Diogenu, svako opažanje (αἰσθήσεις) uzrokovano zrakom.

62

Po svemu sudeći, iako Diogen nije daleko odmakao u razvijanju i eksplikaciji cjelokupnog procesa mišljenja, njegova analiza vjerojatno je utjecala na davanje posebne važnosti mozgu, što je vidljivo i iz spisa koji se pripisuje Hipokratu (DK64C3a). U ovom fragmentu navodi se da mozak kod čovjeka ima najznatniju moć jer je on tumač onoga što nastaje iz zraka, a zrak omogućava mišljenje (φρόνησις).

63

Autor ovog rada nije u potpunosti suglasan s Jaegerovom i Barnesovom konstatacijom. Oni, i pored izvjesnih pohvala, tvrde da je Diogen bio drugorazredni filozof, odnosno mislilac prirode. W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, str. 165; J. Barnes, *The Presocratic Philosophers II*, str. 266.

bila zastupljena kako u početnim koracima tako i u završnim fazama pred-sokratovske epohe antičke filozofije. Teško je, doista, pronaći toliku temporalnu i prostornu disperziranost slijeđenja nekog načela u ranoj Heladi, a da njegovi zastupnici nisu doktrinarno pripadali istoj filozofskoj školi, kao što je slučaj sa zrakom. Naime, osim misaonog prožimanja tzv. kozmološkog perioda tijekom više od jednog stoljeća, ova je ideja bila rasprostrta i na teritoriji gotovo čitave tadašnje Grčke. Diogen je vjerojatno bio iz miletske kolonije Apolonije na Crnom moru, dok je Anaksimenes, kao što je poznato, porijeklom sa zapadne obale Male Azije iz Jonije (Mileta). Arhelaj je bio rodnom iz kontinentalne Grčke, tj. iz helenskog »ognjišta mudrosti« (Atene), dok je Idej bio iz *Μεγάλη Ἑλλάς* (»Velike Grčke«) sa Sicilije (Himere).⁶⁴ I drugo, Diogen je uz određene modifikacije, u vlastitom zajedno iznesenoj (συμπεφορημένως) maniri, potvrdio suštveni identitet mikrokozmosa i makrokozmosa, to jest relaciju između »unutrašnjeg« zraka, koji je životodajni princip ljudi i drugih živih bića, njihova duša, i »vanjskog« božanskog zraka, koji svime upravlja i svime vlada.

Željko Kaluderović

Anaximenes' and Diogenes' Animatism

Abstract

The research in this paper focuses on two relevant and interrelated Anaximenes' and Diogenes' doctrines: the monistic doctrine of air as the governing principle and their animatism. The author considers the opinion of two Pre-Socratics about the aliveness, i.e. ensoulment of everything, which could be explained by the perpetual motion of air and by its observable manifestations. The first principle, as understood by Anaximenes and Diogenes, was deemed as an eternal and therefore necessarily self-caused or self-mobile, in short the soul or life (psyche). The connection of life–breath–soul–air, to which Diogenes also added the mind, was established in the ancient understanding of the life of soul and air; however, Anaximenes and Diogenes reviewed previous standpoints and philosophically perceived the analogy of the soul and the air which a man breathes in order to live. The perception and recognition that air is a cosmic equivalent of the soul, i.e. the life of man, might, nevertheless, be an important motive for the last Milesian and, perhaps, for the last physicist to choose aer as arche of everything. Furthermore, and in accordance with the hylozoistic view, which Anaximenes and Diogenes largely shared, the stuff of cosmos had to be at the same time the stuff of life. It is also possible that the dual use of the word pneuma in the second fragment (DK13B2) led Anaximenes to the parallelism and analogy of man and the cosmos. Finally, with certain modifications, Diogenes confirmed the quintessential identity of microcosm and macrocosm, i.e. the relation between "internal" air, which is the life-giving principle of human and other living beings, their souls, and "external" divine air, which governs everything and regulates everything.

Key words

Anaximenes, Diogenes, *animatism*, air, soul, breath, life, mind, microcosm, macrocosm

64

Sekst Empirik (DK63), osim Anaksimena i Diogena, spominje Ideja i Arhelaja, koji su, po njemu, također tvrdili da je *aer* načelo i element svega. Idej Himeranin je, inače, poznat isključivo na osnovi ovog fragmenta Seksta Empirika. Arhelaj iz Atene bio je Anaksagorin učenik i Sokratov učitelj (DL,II,16), koji je dovodio u vezu Anaksagorino učenje o *ho-*

meomerijama (ὁμοιομερῆ) i *Nousu* (Νοῦς) i Anaksimenu tezu o zraku kao načelu. Od ukupno dvadeset dva sačuvana fragmenta (od kojih dva s oznakom B), za razumijevanje njegove filozofije prirode najzanimljiviji se čine oni pod brojevima 4, 5, 10, 11, 12, 17 i 18 (DK60A4, DK60A5, DK60A10, DK60A11, DK60A12, DK60A17 i DK60A18).